

УДК 35.351/354

М. Д. Лесечко,

д. е. н., професор, завідувач кафедри державного управління та місцевого самоврядування, Львівський регіональний інститут державного управління Національної Академії державного управління при Президенті України

Л. В. Блащук,

аспірант кафедри державного управління та місцевого самоврядування, Львівський регіональний інститут державного управління Національної Академії державного управління при Президенті України

МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ ВЕЛИКИМИ МІСТАМИ В УКРАЇНІ

Розглядаються проблеми управління великими містами у нових умовах господарювання, приведена структурна модель управління містом. Запропоновано алгоритм створення механізму управління містом та обґрунтовано принципи його побудови.

The problems and the main directions of the city development, the settlement and the building of the cities in Ukraine in the new conditions of the economical activity are analyzed, the principles and the stages of the city policy are examined.

Ключові слова: модель, механізми управління, принципи управління, система, структура.

Key words: the model, the mechanisms of governance, management principles, system structure.

ВСТУП

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується пошуком форм управління процесами урбанізації. Зауважимо, що у розробці принципів механізмів управління урбаністичними процесами відсутній такий важливий момент, як визначення об'єктів та суб'єктів управління.

Проблематичність вибору об'єктів управління урбанізації лежить в досить широкому спектрі реальних систем розселення, що не завжди відповідає існуючим інституціональним структурам управління. Ця невідповідність є темою постійних дискусій про те, як необхідно управляти системами і чи потрібно ними управляти взагалі.

Станом на 1.01.2011 року в Україні нараховується 458 міст, в тому числі 18 великих міст з населенням більше 300 тис. жителів і 889 селищ міського типу.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Значний вплив на розвиток урбаністики як науки справили праці таких авторів: В. Мурель [9], Н. Наймарк [10], М. Лола [6], В. Давидович [5], Д. Валентей [2], М. Габрель [3], Р. Анхейм [1], З. Гідіон [4], та інші.

Однак, робіт з обґрунтування механізмів управління містами недостатньо, що суттєво позначається на якості управління ними в нових умовах трансформації всіх суспільних процесів. Тому розробка теоретичних положень механізму управління містом є важливим завданням.

МЕТА СТАТТІ

— розкрити взаємозв'язок між трьома компонентами, якими є місто, село та просторове середовище проживання людини;

— викласти свою точку зору на питання організації управління.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Людина і просторове середовище її проживання, як відомо, є складною динамічною системою, в якій взаємодіє багато чинників. Це вимагає комплексного дослідження людини в цілісному просторовому середовищі.

На наш погляд, комплексне формування просторового середовища може здійснюватися в наступних напрямках.

Теоретичному:

— дослідження закономірностей розвитку соціальних відносин і роль просторового середовища в їх вдосконаленні;

— вивчення закономірностей розвитку самої людини, її інтересів, потреб, цінностей і умов праці з метою всебічного розвитку;

— розробка теоретичних моделей, концепцій, прогнозів та програм формування цілісного просторового середовища проживання суспільства;

Практичному:

— створення для людини оптимальних умов проживання;

— реалізація програм формування цілісного середовища проживання;

— організація такого економічного та соціального механізму управління на різних етапах, за якого просторове середовище сприяло б досягненню поставлених суспільством завдань;

Етичному:

— визнання переваг людини. Просторове середовище проживання людини, в тому числі штучне середовище — міста, села, не меншою мірою, ніж природа, впливає на моральний розвиток людини, її самопочуття.

Естетичному:

— формування середовища проживання за "закона-

ми краси". Це значить, що естетичний аспект у формуванні і оптимізації просторового середовища проживання людини не може бути цілком підпорядкований ні техніко-економічному, ні соціальному аспектам.

Тому викладемо свою точку зору на питання організації управління.

Сучасна наука ще повною мірою не розкрила взаємозв'язок між трьома компонентами, якими є місто, село та просторове середовище проживання людини.

Дискусійними є також поняття "село", "сільська місцевість". Все частіше соціально-економічні та інші проблеми села виражаються поняттям "проблеми села" в зміст якого включають лише типи житла, забезпечення закладами культурно-побутового обслуговування і наявність умов для ведення особистого підсобного господарства. Такий підхід є, на наш погляд, вузьким і спрощеним.

Вважаємо, що "село" слід розглядати як історично складену соціально-економічну підсистему суспільства.

Проведені нами раніше дослідження [5] показують, що на розвиток села суттєвий вплив мають міста — від малих до найзначніших. Вони несуть функції соціального розвитку села.

Розуміння села як соціально-економічної підсистеми суспільства вимагає розв'язання проблем села на базі єдиної державної програми соціально-економічного його розвитку в єдиній системі розселення.

Структурна модель управління містом.

Управління є процесом взаємодії суб'єкта і об'єкта управління. Зупинимось на аналізі структури суб'єкта управління.

Для процесів управління, в тому числі й управління містом, характерним у сьогоденних умовах є децентралізація влади, яка реалізується шляхом зміцнення системи самоврядування. Отже, децентралізація влади — це: поступова передача питань, що входили до державної компетенції, до відомства місцевих громадян; передача територіальним громадам відповідних ресурсів і прав; формування партнерських відносин між державою та місцевими громадами.

Основна суть місцевого самоврядування полягає в гарантованому законом праві територіальної спільності громадян та їх органів вирішувати значну частину місцевих справ і управляти територією, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах населення.

Первинним суб'єктом місцевого самоврядування є територіальні спільноти громадян (громади, комуни, муніципалітети, територіальні колективи). Органами місцевого самоврядування є, як правило, ради чи інші подібні їй колегіальні органи (збори, асамблеї), до яких входять члени суспільства, обрані шляхом вільного, таємного, прямого і загального голосування.

Важливими ознаками будь-якого місцевого самоврядування є його правова, організаційна та фінансова автономія щодо інших органів місцевого самоврядування, а також державних органів. Правова автономія полягає в тому, що вона має свої власні повноваження, визначені Конституцією або законом. Ці повноваження, зазначено в Європейській хартії про місцеве самоврядування, мають бути повними і виключними, тобто такими, які не належать одночасно іншим органам. У межах своїх повноважень орган місцевого самоврядування має повну свободу дії для реалізації своїх ініціатив з будь-якого питання, віднесеного до його відання.

Організаційна автономія органу місцевого самоврядування в тому, що він повинен мати змогу сам визначати

власну внутрішню структуру, щоб вона відповідала місцевим потребам і забезпечувала ефективне управління. Діючи в межах закону, орган місцевого самоврядування не підпорядковується іншим органам і будь-який адміністративний контроль за його діями можливий лише для забезпечення законності та конституційних принципів міського самоврядування.

Фінансова автономія полягає у праві органів місцевого самоврядування на володіння і розпорядження власними коштами, для здійснення своїх функцій і повноважень. При цьому значна частина вказаних коштів повинна надходити за рахунок місцевих зборів і податків, ставки в яких у межах закону мають визначити самі органи місцевого самоврядування. І навіть субсидії та державна підтримка, які виділяються цим органам, не повинні обмежувати свободи дій зазначених органів у їх діяльності.

Проблема чіткого розмежування повноважень місцевих органів влади в Україні ще остаточно не вирішена. Проте можна визначити основні сфери компетенції органів місцевої влади, зокрема:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної виконавчої влади;

- додержання прав і свобод громадян, забезпечення законності і правопорядку;

- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля;

- підготовка і виконання обласних і районних бюджетів, звітування про виконання відповідних бюджетів та програм;

- взаємодія з органами місцевого самоврядування інших територіальних громад;

- реалізація інших, наданих державою та делегованих відповідними радами, повноважень.

У місті має функціонувати відповідна організаційна структура управління, яка повинна забезпечувати:

- управління містом як єдиним народногосподарським комплексом та всіма секторами економіки (галузевим, регіональним, функціональним) через відповідні структури та органи;

- оперативне прийняття управлінських рішень та широкое залучення населення до управління містом через систему органів самоврядування;

- економне використання коштів на утримання управлінського апарату;

- врахування того, що великі міста є центрами систем розселення і їх інтереси виходять далеко за межі адміністративних меж міст.

В Україні, як правило, формується багаторівнева структура управління містами, до якої входять: 1) структури, які безпосередньо входять до складу апарату управління містом і фінансуються з бюджету; 2) госпрозрахункові організації, що забезпечують життєдіяльність міста і є самостійними юридичними особами; 3) організації і установи подвійного підпорядкування, що функціонують як регіональні підрозділи державних управлінських структур; 4) установи, діяльність яких координується міською владою.

В умовах соціально-економічних трансформацій в Україні та формування ринкової економіки, змінюються системи суспільних відносин. У зв'язку з цим триває процес пошуку оптимальної організації управління як на державному рівні, так і на рівні регіонів, у тому числі міст. На це спрямована законодавча робота Верховної Ради України і практична діяльність виконавчих органів влади.

При формуванні організаційної структури управління містами враховувалися норми чинних законів та основоположні наукові принципи побудови структур управління великими організаційними системами.

При формуванні ефективної структури управління містом необхідно:

- опиратись на фундаментальні наукові принципи побудови структур управління великими системами;

- забезпечити виконання принципу органічності взаємозв'язку структур різного ієрархічного рівня для підтримання раціонального підпорядкування і предметної координації;

- врахувати вимоги чинного законодавства щодо формування і функцій організаційних структур управління та функцій окремих підрозділів;

- врахувати реальні обставини, специфічні вимоги та можливості кожного конкретного суб'єкта управління, що зумовлює відмінності організаційно-структурних схем управління однакових за назвою і функціями об'єктів.

Отже, організаційні схеми управління містами можуть відрізнятися одна від одної, що зумовлено врахуванням місцевої специфіки і місцевих умов, а також можливостями кадрового забезпечення управління. У широкому розумінні поняття "структура" означає міцний, відносно стійкий зв'язок і взаємодію складових частин (елементів) цілого (явища, процесу, соціальні системи). Це поняття визначається по-різному, залежно від того, в якій саме галузі знань (математиці, соціології, економіці) воно використовується.

Організаційна структура управління — це впорядкована сукупність взаємозв'язаних елементів системи, що визначає поділ праці і службові зв'язки між структурними підрозділами і працівниками апарату управління, щодо підготовки прийняття і реалізації управлінських рішень. Вона організаційно закріплює функції за структурними підрозділами і працівниками та регламентує потоки інформації в системі управління.

Науково обгрунтована структура є організаційною базою системи управління. У ній закладено об'єктивні передумови зменшення втручання управлінських працівників у виконавчі процеси. Структура організаційно регламентує виконання управлінських функцій, виконує роль мережі каналів, якими рухаються потоки інформації, необхідної для забезпечення комутативності між керівниками і працівниками, на одному ієрархічному рівні.

Аналіз організаційної системи управління свідчить, що управлінські зв'язки і відносини мають вертикальний або горизонтальний характер. В основі вертикальних управлінських відносин лежать відносини субординації між вищими і нижчими ланками системи управління або функціональні відносини між чинниками вищого і нижчого рівня управління.

Горизонтальні зв'язки можуть розглядатися як службові (професійні) відношення між ланками та працівниками одного рівня ієрархії. У цьому випадку структурні підрозділи підтримують зв'язки з іншими підрозділами, але розпорядження отримують лише зверху. Відмінність форм диференціації функцій та субординації зумовлює формування різних типів структур управління, з яких виділяються лінійна, функціональна, лінійно-функціональна, дивізійна та інші.

Внаслідок узагальнення нами виділено такі принципи формування концепції управління містом: верховенство права та закону; додержання балансу економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, відповідальність осо-

би, сім'ї, суспільства, держави у сфері урбанізації; своєчасність і адекватність заходів, пов'язаних із відверненням загроз і захистом національних економічних інтересів; пріоритет договірних (мирних) заходів у вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів економічного спрямування; інтеграція національної економічної безпеки з міжнародною економічною безпекою; пріоритет прав людини; чітке розмежування органів державної влади; адекватність заходів захисту національних інтересів реальним та потенційним загрозам.

Загалом система управління містом передбачає структурне утворення загальнонаціонального, регіонального (обласного) та місцевого рівнів.

На основі аналізу і узагальнення наукових джерел пропонується підхід до формування основних засад побудови концептуальної моделі механізму управління містом.

Механізмом управління містом вважаємо штучно створену складну систему, яка забезпечує інтереси особи, суспільства і держави і створення сприятливих умов проживання людей і ефективного функціонування міста.

Концептуальною є модель механізму управління економічною безпекою. Алгоритм формування цього механізму включає суспільні потреби та інтереси, суспільні цілі, загальні цілі та завдання, суб'єкт управління, цілі управління, завдання управління, елементи механізму (функції, методи, політика, важелі, організаційну структуру, інструменти, правове забезпечення, інформаційне забезпечення), об'єкт управління, результат управління.

Неефективність існуючого механізму управління містом значною мірою пояснюється тим, що він сконструйований хаотично, без наукового обгрунтування. Виділяють три підходи до створення механізму управління: структурно-організаційний, структурно-функціональний, системний.

Формування механізму управління необхідно здійснювати на науково обгрунтованих принципах, які застосовують до систем подібного типу. Основні з цих принципів: 1) принцип цілеспрямованості; 2) принцип безперервності та надійності; 3) принцип плановірності; 4) принцип динамізму; 5) принцип несуперечливості законам управління.

Виявлення переліку систем та їх центрів, а також окремих міських поселень як об'єктів загальнодержавного рівня повинно бути, на наш погляд, одним з основних завдань генеральної схеми розселення. Ці об'єкти повинні бути забезпечені відповідними правовими обгрунтуваннями та необхідним апаратом управління загальнодержавного рівня.

Регіональні і локальні системи поселень як об'єкти управління в теоретичному аспекті ще не достатньо чітко сформульовані.

У результаті аналізу можна виділити три стадії управління:

- початкова, коли об'єкт усвідомлений, виявлені його визначальні ознаки, склалося відповідне ставлення до нього. На такій стадії управління перебуває в даний час загальнодержавна і регіональна системи, а також агломерації;

- проміжна, коли об'єкт виявлений, визначені його місце і функції в системі суб'єктивно-об'єктивних відносин соціальної організації більш високого рівня, який має інституціональну базу і механізм управління. В даному випадку об'єкт виступає елементом системи більш високого рівня. Прикладом такого рівня є обласні, районні і внутрігосподарські системи розселення, а також міста;

— розвинута, коли об'єкт делімітований, тобто визначені його межі, він забезпечений органом управління і розвинутим механізмом управління, достатнім правовим обґрунтуванням у вигляді законів. Наочним прикладом такої відповідності виступає суспільство і основні його підсистем (освіта, праця і т.д.).

В Україні розвиваються різні за значенням системи розселення. Регіональні системи є об'єктом управління та розвитку. В Україні регіональний рівень виступає в двох аспектах:

— регіональна система співпадає з державним поділом (Кримська);

— територіальна структура України включає існуючі і ті, які складають системи розселення (Донецька, Дніпропетровська, Львівська і т.д.).

Зарубіжний досвід показав, що регіональні системи розселення, які не забезпечені адміністративно-політичними структурами управління (Великобританія, Франція, Німеччина і т.д.), можуть управлятися на загальнодержавному рівні створенням спеціалізованих регіональних служб (служби картографії, інформації, проектування, контролю).

Виділення регіонів та економічних районів може бути детально обґрунтованим за умови розгляду їх:

— як відносно цілісних просторових соціально-економічних підсистем суспільства;

— як існуючих, так і майбутніх систем поселень з врахуванням оптимального розміщення продуктивних сил.

З регіональним рівнем тісно пов'язані обласні та міжрайонні центри. Особливістю цих систем є високий рівень єдності розвитку міських і сільських поселень. Ці системи можуть управлятися і на рівні областей.

Місто і його делімітація. Місто як середовище життєдіяльності і проживання людини породжує низку соціальних, технічних і економічних проблем, розв'язання яких ефективне тільки при цілеспрямованому управлінні ними. Однак управління містом ведеться фрагментарно, попутно з іншими цілями і задачами.

Виявлення міста як цілого, а потім встановлення його адміністративних, юридичних меж, розмірів приміської зони становить найголовнішу умову ефективного управління його розвитком. Доведено, що місто тісно пов'язане з аграрним сектором, який виконує продовольчу, рекреаційну, художньо-естетичну та інші функції.

Сучасна практика делімітації меж міста далека від досконалості. Дослідження показують, що значна кількість міст і селищ міського типу не відповідають критеріям автономії міського поселення і потребують юридичного оформлення.

Історично склалися лише критерії виділення малих міських поселень із сільських. Отже, необхідна розробка критеріїв делімітації міст.

Враховуючи практику проектування міст, можна виділити такі підструктури міста:

— соціальна (соціальні групи, прошарки);

— ділянки для розміщення об'єктів комунального призначення (водозаборів, очисних споруд тощо);

— виробничі зони, що розміщені у межах села;

— землі, надані в установленому порядку організаціям, підприємствам, установам для цільового призначення в межах населеного пункту;

— рекреаційні зони, які розташовані в межах населеного пункту, або безпосередньо прилягають до нього;

— сільськогосподарські угіддя, які розташовані в межах населеного пункту;

— резервні території, необхідні для розширення за-

будови сільських поселень відповідно з перспективою їх розвитку та архітектурно-планувальною структурою.

Однак, нерозв'язане питання включення в межі села хуторів, фермерських господарств.

Отже, підводячи підсумок підготовленості об'єктивної бази організації державного управління розвитком поселень, виділимо класифікацію поселень, яка враховує загальні вимоги до них, як до безпосереднього середовища проживання людини.

Розселення характеризується складною структурою суб'єктних відносин. Суб'єктами цих відносин можуть виступати індивіди, групи, соціальні прошарки, колективи, суспільство в цілому. Тому принциповим для розселення є встановлення функцій кожної структурної категорії, її місця і ефективності в управлінні системою.

Організація і створення інституційних органів управління розселенням, використання суміжних або пошук нових, повинні бути скеровані на оптимізацію відповідності суб'єкта та об'єкта.

Розглянемо різні системи розселення та способи їх розвитку.

Загальнодержавна система має стати основою в ієрархії управління елементами розселення. Їй відповідають загальнодержавні законодавчі і виконавчі органи управління.

Для успішного здійснення державної політики управління розвитком розселення, на наш погляд, доцільно:

— узаконити в системі державного, економічного і соціального управління загальнодержавну систему розселення прийняттям закону про поселення;

— наділити загальнодержавний орган управління відповідними правами і відповідальністю;

— створити органи управління на місцях для реалізації державної політики, забезпечивши їх інвестиційними засобами, технічною базою, інформацією, правом контролю, включаючи застосування санкцій.

Регіональні системи управління. Міжобласні системи.

Суб'єктна база цих систем є дуже незвичайною. Практично доведено, що цілеспрямоване управління і розв'язання проблем не передбачає обов'язкового окреслення адміністративних меж регіону. Для ефективного управління регіональними системами достатньо:

— чітко виділити межі об'єкта для розробки програм і напрямків управління;

— створити на загальнодержавному рівні управління умови для реалізації регіональних програм;

— виділити ресурси для реалізації цих програм;

— організувати функціональні служби (інститути, інформаційні центри і т. д.).

Обласні системи та прирівняні до них системи управління є однією з основних ланок каркасу державної системи розселення. Вони мають достатньо розвинуту суб'єктну базу у вигляді обласних державних адміністрацій. Вважаємо, що високий демографічний потенціал областей і складність завдань розселення вимагають створення на цьому рівні спеціалізованих органів управління розвитком поселень, надання їм широких прав і повноважень, а також забезпечення їх службою науково-прикладної інформації.

Міжрайонні системи — це два типи мереж поселень. Перший тип сформувався в результаті недостатнього розвитку соціально-культурного потенціалу прилеглих до міжрайонного центру районів. Однак вони мають всі умови для розвитку сфери обслуговування і, як наслідок, раціональних міжселіщних зв'язків. Другий тип систем має малу демографічну ємність. Тут існує потреба в оптимізації районів.

Необхідність у створенні міжрайонних органів управління відпадає, оскільки існуючі системи можуть управлятися обласними і державними органами. Важливо лише не нехтувати реальністю процесів розселення в цих системах.

Агломерації. Управління агломераціями є найбільш дискусійним і нерозв'язаним питанням. Головним шляхом посилення суб'єктної бази управління розвитком агломерації є використання низових ланок управління адміністративно-територіальних одиниць, що входять до структури агломерату, при обов'язковій розробці комплексних цільових програм розвитку агломерацій. Необхідно розробити якісно нові методи управління розвитком міст-центрів агломерацій для створення розвинутого механізму управління.

Локальні системи. Районна система розселення має сприятливу суб'єктну основу управління. Систему слід оптимізувати з метою усунення штучного роз'єднання міста-центра з оточуючою його сільською місцевістю. Доцільно об'єднати адміністративні органи управління міста і району в один орган і надати йому функції, за яких він однаковою мірою обслуговував би і міське, і сільське населення району.

У даний час в районах існує служба архітектора. Однак її ресурсна база і правове положення не відповідає поставленим задачам і, тим більше, об'єктивній ролі архітектури та містобудівництва. Певний вплив на розвиток поселень має землевпорядна служба. Враховуючи значний демографічний потенціал району (40—100 тис. жителів) потрібна розвинута служба, яка здійснює планувальні процеси, контроль, збирає інформацію про розвиток поселень.

Населення як суб'єкт управління розвитком поселень.

Ускладнення соціальних структур суспільства створює небезпеку надмірної централізації в організації просторового середовища проживання, втрати безпосередньої участі населення у розміщенні свого житла, об'єктів соціально побутового, культурного і рекреаційного обслуговування.

У проектуванні основних елементів населеного пункту беруть участь десятки дослідних і проектних інститутів, будівельних організацій, служб і т.д. Кожен з проєктантів диктує свої умови створення комфортних умов проживання людей.

У результаті такої жорсткої заорганізованості виникає відчуженість жителя від його безпосереднього середовища проживання та участі населення в містобудівельному процесі. Ця проблема характерна для населення всіх індустріально розвинутих країн. Економічна і Соціальна рада ООН закликає розвивати демократичний принцип в управлінні громадськими справами, щоб населення поступово перейшло з стану об'єкта в стан суб'єкта управління організацією території.

Форми участі населення в управлінні дуже різноманітні — від формування житлово-будівельних кооперативів до експлуатації окремих будинків-секцій, комплексів.

Настав час, коли при задоволенні утилітарних потреб, згідно з законом підвищення потреб, починають активізуватися потреби більш високого рівня. У зв'язку з цим індивідуалізація середовища проживання набирає особливого значення в ціннісній орієнтації людей, підвищує зацікавленість в його удосконаленні, розширюється безпосередня участь індивідуумів у його постійному покращенні.

Наслідки старої системи господарювання та управління не сприяли виконанню цього завдання. Це завдання

надзвичайної важливості і розв'язувати його треба терміново різноманітними шляхами:

— населення житлових утворень повинно володіти повною інформацією про стан навколишнього середовища, можливі шляхи його покращання, перспективи його перетворення;

— широке залучення населення до обговорення проєктів забудови та їх реалізації;

— розробка правових основ забезпечення участі населення в процесах планування, проектування, формування і управління інфраструктурою і середовищем;

— формування сприятливого соціально-психологічного клімату цілеспрямованою пропагандою.

ВИСНОВКИ

1. У зв'язку із зміною соціально-економічних умов господарювання в Україні необхідно удосконалити механізм управління містами. Головним завданням цього механізму є комплексне формування просторового середовища, яке розвивається в таких напрямках: теоретичному, практичному, етичному, естетичному.

2. Недоцільно розглядати управління містами у відриві від системи розселення, оскільки великі міста є центрами розселення і їх вплив поширюється далеко за межі міста, включаючи також сільську місцевість.

3. Алгоритм формування механізму управління містом включає індивідуальні та суспільні потреби, індивідуальні і суспільні інтереси, суб'єкт управління, суспільні цілі, елементи механізму (функції, методи, політику, організаційну структуру, правове та інформаційне забезпечення), об'єкт управління, результат управління. Запропоновано будувати механізм управління на таких принципах: верховенства права та закону; дотримання економічних інтересів особи, сім'ї, суспільства, держави; взаємна їх відповідальність.

Література:

1. Анхейм Р. Динамика архитектурных форм: пер. с англ. — М., 1984.
2. Валентей Д. И. Проблемы народонаселения. — М.: Высшая школа, 1961.
3. Габрель М. М. Просторова організація містобудівних систем. Інститут регіональних досліджень НАН України. — К., Видавничий дім А. С., 2004. — 400 с.
4. Гидсон З. Пространство, время, архитектура: пер. с нем. — 2-е издание. — М., 1975.
5. Давидович В.Г. Расселение в пригородных зонах / Расселение в пригородных зонах. — М.: 1971.
6. Заславская Т. И. Сельский сектор как объект долгосрочного социального прогнозирования // Методологические проблемы современной науки. — М., 1979.
7. Лесечко М. Д. Шляхи вдосконалення сільського розселення. — К.: "Українська енциклопедія" ім. М.П. Бажана, 1993. — 257 с.
8. Лесечко М.Д. Прогностичні методи в інженерно-економічних розрахунках. — Львів, с. г. Ін-т, 1992 — 95 с.
9. Мурель В.И. Опыт структурно-системного изучения сельского расселения (на примере Эстонской ССР): автореф. канд.дис. — Тарту, 1977.
10. Наймарк Н.И. Современная сеть городских агломераций СССР // Изд. АН СССР. Сер. Географ. 1985. — № 16. — С. 90—91.
11. Тимчук Н. Ф. Вопросы моделирования территориальных систем расселения // Развитие и регулирование систем расселения в СССР. — М., 1974.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2011 р.